

ОДЕСЬКИМИ СТЕЖКАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (ДО 120-РІЧЧЯ ПЕРШОГО ПРИЇЗДУ ЛЕСІ В ОДЕСУ)

Стояло літо 1888 року. У купе потяга, який рухався із заходу на південь, були юна дівчина та її літній сивочолий супутник. Дівчина напівлежала, дивлячись за вікно, де пропливали рідні краєвиди, і мимоволі віршувалася:

*Прощай, Водино! Прощай рідний куточок!
Мене від тебе доленька жене,
Немов од дерева одірваний листочок...
Гмчить залізний велетень мене.
Переді мною килими чудові
Натура стеде – темні дуги,
Славути красної бори соснові
І Слудчі рідної веселі береги.
Снується краєвидів плетениця
Розтопленим сріблом блищать річки, –
То ж матінка-натура чарівниця
Розмотує свої стобарвні нитки.*

Потяг набирив швидкості і відвозив їх усе далі й далі. Дівчина милувалася цими любими серцю місцинами, серед яких зростала, всотувала подільську красу всім серцем і виливала думи-перли про рідний любий край:

*Далі, все далі! Он латані ниви,
Наче плахти, - навкруги розляглись;
Потім укрили все хмари ті сиві
Душиного диму, з очей скрився ліс,
Гори веселі й зелені долини
Злинули раптом, як любії сні;
Ще за годину і ще за хвилину
Будуть далеко, далеко вони!..
Щастя колишнього хвилі злотисті
Час так швидкий пожира, мов огонь, –
Гинуть ті хвилі, мов квіти барвисті,
Тільки й згадаєш: "Ох, милий був сон!.."*

Юнка їхала далеко від родинного гнізда, де були близькі й рідні люди – матір, улюблений старший брат Михайло, з яким були як нерозлучні, то ж й ім'я мали спільне – Мишолосіє; молодша сестричка Оля, яку любила безмежно; менші Миколка, Оксанка і маленьке чудо Ісидора, яка тільки-но навесні з'явилася на Божий світ. Леся вже сучула за ними, весь час згадувала братів і сестричок, для яких була і старшою сестрою, і нянькою, і вчителькою – для своїх молодших сестер і брата Леся напише підручник зі стародавньої історії. Згадувала й сільських дітей, з якими дружили вони, діти панські. З ними, селянськими дітьми, спілкувалася простою, милозвучною й чарівною мовою, яка панувала й у родині; в рідному сімейному гнізді чула дивовижні розповіді про русалок і мавок, лісовика й потерчат, перелесника й того, що греблі рве. І від цього прийшло усвідомлення, що її рідний край – найкращий у світі:

*Красо України, Подоля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!..*

Ось ще один день у дорозі. Дівчина замилувалася ранком, який осяяв усе навкруги сонячним теплим світлом:

*Сонечко встало, прокинулось ясне,
Грає вогнем, променіс,
І по степу розлива своє світлонько красне, –
Степ від його червоніс...
Он степовес село розляглось
В балці веселій та милій,
Ясно-блакитним туманом воно повилося,
Тільки на хатоньці білій
Видно зелену стріху. А далі де гляну, –
Далі все степ той без краю,
Тільки вітряк вирина де-не-де із туману;
Часом могилу стріваю.
В небі блакитнім ніде і хмаринки, –
Тихо, і вітер не віс.
Де не погляну, ніде ні билинки,
Тиха травиця леліс...*

Нарешті, потяг прибув на вокзал великого незнайомого міста. На пероні метушня, гамір, радісні вигуки, поцілунки... Серед зустрічаючих усміхнений статечний добродій-вусань, який міцно тисне руку татові, схилється й торкає вустами руку дівчини. Він – Михайло Федорович Комаров. Юнка – Леся Косач.

...це сталося багато років тому, коли у липні 1888 року до Одеси вперше приїхала 17-річна Леся Українка.

Шуміли пишними кронами акації й платани, гралося хвилями море, у парках та бульварах було гамірно – ішов курортний сезон. Гуділи пароплави, що один за одним заходили в порт – навкруги вирувало бурхливе життя міста-порту, міста-курорту.

Кінний екіпаж зупинився біля будинку по вулиці Поштової, 27, де мешкала дружна велика родина Комарових.

Михайло Федорович Комаров був відомою в Одесі особою. Правник за фахом, він був видатним бібліографом, фольклористом, критиком, перекладачем, словником (разом з іншими лексикографами-аматорами й під псевдонімом М.Уманець і А.Спілка уклад і видав – у Львові в 1893-1898 рр. – чотиритомний російсько-український словник). Крім того, його знали як активного громадського діяча, члена одеської „Громади”, співзасновника „Просвіти”. А ще він був добрим батьком, який у душі пошани й любові до українства виховав усіх своїх п'ятьох дітей, які також залишили в нашому духовному житті добрий слід.

Широко знаний і в Одесі, і за її межами краєзнавець і письменник Григорій Зленко, який одним з перших ґрунтовно дослідив родинне „гніздо Комарових”, писав, зокрема, про Михайла Федоровича: „М.Ф.Комарова слушно можна назвати першим в Одесі українським професійним літератором, хоча він ніколи не жив із творів свого пера, більше того – вкладав значні кошти у видання як власних, так і чужих книжок. Показчик написаного ним займає півтора ста позицій; чотири п'ятих публікацій належать до одеського періоду біографії Михайла Федоровича”.

...Так на початку літа 1888 року Леся в супроводі батька вперше поріг дому Комарових...

До нашого міста Петро Антонович Косач віз свою доньку не на відпочинок – лікувати.

Уже майже шість років вона страждала від тяжкої недуги – туберкульозу кісток. Сюди, до Одеси, Леся з татом приїхали після Варшави. Ось що засвідчує історія її хвороби: «На початку 1888 року проведений консилиум професорів Варшавського університету на чолі з В.Краєвським. Оскільки операцію тазостегнового суглоба вважали небезпечною для життя, був виготовлений ортопедичний апарат, що фіксував суглоб, і були рекомендовані морські купання».

На сімейній раді було вирішено взяти хвору Леся на південь, на знамениті у всій імперії грязі одеських лиманів.

Богдан Комаров, наймолодший з дітей Михайла Федоровича, залишив цікаві спогади про відвідини Лесею Одеси й тих місць, де були тогочасні грязеві курорти. Дозволю собі звернутися до цього документа, який є в архіві М.Комарова (архів зберігається в Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького), з яких ми дізнаємося про стосунки двох непересічних родин – Косачів і Комарових, їх давнє й тривале приятелювання й дружбу між їхніми дітьми. А головне – ці спогади оповідають, яким тоді бачила Леся наше місто, де саме вона була.

Богдан Комаров: “Леся вперше побачила Одесу ... коли ... була привезена своїм батьком на славнозвісний Хаджибейський грязевий курорт. Одеса тоді ще переживала свою молодість — їй не було і ста років. Заснована у 1794 році на місці турецької фортеці Хаджибей, вона розвивалася надзвичайними темпами, особливо у другій половині XIX сторіччя. В часи Лесі Українки місто вже було добре впорядкованим та гарним і посідало першорядне портове місце в Російській імперії.

Одеса мала широкі вулиці, брукувані спеціально нарізним гранітом, а подекуди й асфальтовані, гарні дво- триповерхові будинки легкої архітектури з високими вікнами і просторими балконами. Уздовж вулиць рівні ряди акацій, що просвічувалися ажурним прозорим листям. Яскраве газове освітлення по вулицях і в крамницях. Усюди по місту розмістилися маленькі й більші сквери та бульвари з ясно-зеленими газонами і густим запахом субтропічних квітів”.

Леся вразило це місто – гамірно, багатолюдне, із своїм швидким ритмом життя, своєрідною південною екзотикою. Вражали люди, яких бачила: статечні слов'яни, зі своєрідною мовою, не схожою до тієї, яку знала Леся, педантичні німці, галасливі й темпераментні південні люди – чи то греки, чи євреї, чи італійці, чи молдовани...

Спочатку вона почувалася тут незатишно. Незвична обстановка незнайомого міста гнітила, навівала смутком і тугу:

Велике місто. Будинки високі,

*Людей тих — без ліку!
Веселю чутно музику.
Розходяться людські лави широкі,
Скрізь видно ту юрбу велику.
І все чужина! Ох, біда самотньому
У місті широкім
Себе почувати самотнім!
І добре, хто має к багаттю чийому
Склонитися слухом і оком.
То ж добрії люди мене привітали
В далекій країні...*

Так розпочалася її щира і тривала дружба з родиною Комарових, які намагалися зробити все, щоб допомогти хворій Лесі адаптуватися до нових кліматичних умов, познайомити її з Одесою.

Богдан Комаров: “Всі члени нашої сім’ї, насамперед батько й мати, дуже любили й шанували Лесю, а за їх прикладом і ми, діти: я і мої чотири сестрички. Цьому сприяла давня дружба моїх батьків із Косачами, а також пієтет перед українським письменством, що панував у нашій родині. Хоч батько і був правником по фаху, однак його покликанням була художня література, власне бібліографія українська. Весь вільний час від нотаріальної роботи він видавав літературознавству, мові й етнографії”.

Щоб трохи розвіяти сум хворої дівчини, діти комарових запрошують її до моря, яке Леся бачила вперше у своєму житті і яким потім залишилася зачарована назавжди.

Богдан Комаров: “... найбільша краса Одеси, головна її ozdoba – це море. Синьо-зелене і безмежне, воно відкривається з багатьох вулиць і майданів...”

З центрального бульвару видно всю панораму порту, камінні захисні моли, величний хвилеріз, маяк, що мигтить то білим, то червоним світлом, десятки кораблів із прапорами далеких країн, сотні барж, катерів...”

І старші, й молодші Комарови завжди поряд із нею, прагнуть зробити все, щоб Леся почувалася затишно й комфортно. З дітьми Комарових Леся милувалася морськими краєвидами, красивими прямими вулицями, що збігали до моря, вогнями Одеського порту.

*На тихому небі заблиснули зорі,
Огні запалали
У місті. Ми тихо стояли,
Дивились, як ясно на темному морі
Незлічені світла сяїли.
В широкім просторі губилося око,
А думка питала –
Де цястя шукать вона мала,
Любові й надії, – у небі високо?
Чи в морі спокою б шукала?
Ні, думко! Даремне в світовім просторі
Притулку шукати,
В безодню дарма поринати;
Любов і надія не в зорях. Не в морі, –
Між людьми поради питати!
Шукай, може, душу там найдеш де щирю
Грозум величний;
Де правди не згас промінь пишній,
Там треба шукати любові і миру...*

Саме у цій родині наших земляків знаходила Леся відраду, любов і душевний спокій.

Вона дуже шанувала Михайла Федоровича як знаного українського інтелігента. Бо ж було за що.

Богдан Комаров згадував: “Кожну заощаджену копійку він тратив на друкування і придбання книг. Бібліотека була велика й унікальна. Усе, що видавалося на терені Російської імперії і в Галичині українською мовою, не минуло батькових рук.

Леся і вдома завжди була в багатому книжковому оточенні, а коли приїздила до нас в Одесу, то мала можливість обізнатися зі всіма надбаннями і новинками рідного друкованого слова. У свій перший же приїзд до нас Леся відшукала на книжкових полицях батькову брошуру «Земні сили» і похвалилась, що то перша книжка, яку вона прочитала в дитинстві, а йшов їй тоді, здається, п’ятий рік. Цєю, здавалося, такою вже дрібницею батько пишався і Лесину допитливість та жадобу до книг завжди ставив нам у приклад. Цю збірку книжкову батько заповів Одеській публічній бібліотеці, вона стала там у 20-х роках підвалиною відділу «Ucrainica».

Леся назавжди залишить у своєму серці повагу й любов до родини Комарових, і завжди у її спогадах житиме чарівне Чорне море.

Дівчина широко заприятелювала з доньками Михайла Комарова Галею, Любою, Вірою й особливо старшою – Маргаритою. Це саме в ній знайшла вона “прихильного друга”. Дівчата часто супроводжували Лесю у прогулянках вулицями й бульварами красуні Одеси. А завжди з ними – маленький Богдан.

Б.Комаров: “В Одесі було три пункти, з яких найчастіше милувалася морем Леся. Першим був центральний бульвар («Ніколаєвський»). Зараз це Приморський бульвар. – Т.А.), близько від нас. З того бульвару широко відкривався краєвид на Одеський порт з його невпинним рухом і гамором. З цього ж бульвару, від пам’ятника Рішельє, починалися знамениті монументальні гранітні сходи, що вели до самого порту.

Другим місцем споглядання вибрали дівчата бульвар Олександрівського парку – тепер це парк Шевченка. Тоді ще зберігався там мур турецької фортеці Хаджибей. Через широкі амбразури цього муру приємно було дивитись на море: тут кінчалась Одеська бухта і починався безмежний синій простір, де-не-де біліли вітрила рибацьких шаланд. Це звідси бачила Леся море, коли писала:

В широкім просторі губилося око...

Любила Леся і, мабуть, найбільше, третє місце, що лежало на самому березі, – Ланжерон. Це вже там, де скінчився порт. Їхали туди «конкою».

Починається воно на розі Поштової та Рішельєвської, себто близьенько від нашої домівки.

Буваючи на Ланжероні, Леся подовгу просиджувала на березі. Любила підходити до тієї вічно рухливої межі, що зветься побережною лінією, що відділяє суходіл від моря. Чиста, прозора вода плескалась біля Лесиних ніг, а рука, занурена в той плинний кристал, ловила ласку теплого спокійного моря. А навколо мальовничі жовті і червоно-жовті берегові скелі. Колю самого берега плавали прозорі «парасольки» медуз, або «морських сердець», як ми їх називали. Викинуті на берег морські водорості заповнювали повітря незбагненими пахощами”.

Перебування в самому місті було нетривалим, і Леся їде на Хаджибейський лиман, грязі якого давали значний лікувальний ефект.

Туди Лесі теж доводилося діставатися “конкою” – чи не єдиним на той час транспортом. Ось як про це писав **Б.Комаров:** “Одна конячка, впряжена у вагончик, поставлений на залізну колію, за годину потрапляла від міської станції, що містилася на розі Єлизаветинської та Торгової, до Хаджибейської грязелікарні. Лікарня збудована на підгір’ї, під селом Нерубайським, на віддалі 1,5 кілометра від дзеркала лиману. Дорога до лиману йшла передмістями Одеси – Пересипом, полями зрошення, а далі пустельними білими солончавками...”

У 1888 році Леся поселилася в центральному будинку курорту, в п’яти кроках від лікарні. Цей будинок містився в середині мальовничого гаю, який вважався в Одесі та її околицях найкращим парком. Палкі одесити запевняли, що другого такого нема в світі. Справді, парк був цікавий. Були там старезні могутні дерева: величезні столітні тополі, ясні плакучі верби жалісно вишикувались понад ставком. Були тут навіть високі і кремезні дуби, що для Одеси було «екзотикою». Переважали берести, ясени, клени, явори й берези”.

Парк цей нагадував своїми деревами рідне Лесі Полісся.

Лікування за допомогою грязевих та ропних ванн закінчувалося купаннями у відкритому лимані, які Лесі дуже подобались: вода тепла, щільна, в ній було легко плавати. А плавати, як згадував **Б.Комаров**, Леся дуже любила і вміла. Від парку до лиману теж була «конка», і Леся завжди нею користувалась, коли треба було купатись. «Останніми днями на лимані були здорові хвилі, і це мені дуже сподобалося, – читаємо в одному з її листів додому, – хоч я через хвилі разів за два здорово напилася гірко-солоні води, але зате хвилі так славно несуть і колишуть, що можна їм простити їхні брудні жарти...”

Перебування на Хаджибейському лимані, грязеві й ропні ванни роблять свою справу. І, як засвідчує історія хвороби Лесі Українки, «...влітку 1888 року Леся отримала курс лікування і купання у грязелікувальному закладі на Хаджибейському лимані в Одесі. У результаті цього настало значне покращання...”.

Леся щаслива й радісна. Її душа рветься до друзів, яких вона вподобала, до теплого й ласкавого моря. Вона мріє звідати його простори, побувати ген там, за обрієм. І її бажання, нарешті, збулося.

*Далі, далі від душиного міста!
Серце прагне буяти на просторі!
Бачу здалека – хвиля іскриста
Грає вільно на синьому морі.*

*А у тую неділеньку рано
Синє море чудово так грає,
Його сонечко пестить кохано,
Красним-ясним промінням вітає.*

*В морі хвиля за хвилею рине,
Море наче здіймається вгору,*

*А склепіння небеснеє синє
Край свій ясний купає у морю.*

*Світло там простяглося від сходу, –
Очі вабить стяга та іскриста;
Корабель наші розрізує воду –
І дорога блакитно-перлиста*

*Зостається широка за нами,
Геть далеко розкочує хвилі,
Що сердито трясуть гребенями,
Наче гривами огирі білі.*

*А здалека, отам на заході,
Срібнокудрії хвилі кивають, –
Нереїди при сонячній сході
Промінь ранній таночком стривають...*

*І танцюють химерно і легко, –
Ось близьенько вже видно ту зграю,
Аж і знов одкотилась далеко,
Геть біліє в туманному краю...*

*Леся по-справжньому закохалася у морську стихію:
Море, море! Без краю просторе,
Руху повне і разом спокою!
Забуваю і щастя і горе –
Все наземне, – з'єднались з тобою.*

*Я жадаю на час, на годину,
Щоб не бачить нічого на світі,
Тільки бачить осяйну долину
І губитись в прозорій блакиті!..*

...Минув рік. Леся почувалася значно краще. Врадувані станом доньки після перебування в Одесі і за наполяганням лікарів Косачі вирішують повторити тут лікування. І Леся приїде до Одеси наступного літа вдруге й потім, того ж 1889 року, восени, втретє.

Прибувши до Одеси на початку літа 1889-го року, вона одразу ж, як згадував Б.Комаров, почала проходити курс лікування. Їй довелося поселитися “на приватній дачі, близько лікарні Діалегмено. Тінь від високих дерев, що оточували будівлю, і сама будівля надійно захищали кімнати від сонця і надмірної духоти.

Цю дачу ми називали Вілла Пауччїні. А прозвала її Леся, бо там було дуже багато павуків.

Взагалі ж вона терпеливо і мужньо переносила оті курортні «радощі»: безконечні черги за процедурами, спеку, куряву”.

До Лесі часто приїздили Комарови, друзі, знайомі, і вона завжди зустрічала їх дуже привітно, лагідно. „Вона вміла відгонити своїм трохи веселим, трохи іронічним словом всі денні лиха”.

Літо минало, за Лесею приїхала мати, Ольга Петрівна, з нею брат Михайло і сестра Оля. І вже Леся разом з Комарівнами показує їм свої улюблені місця Одеси.

Михайло Федорович Комаров улаштує всім – і гостям, і своїй родині, приємний і несподіваний сюрприз – подорож на три дні на пароплаві “Тургенєв” до стародавньої фортеці в Акермані (зараз місто Білгород-Дністровський. – Т.А.).

На Лесею відвідини Акермана справили незабутнє враження. Доля невеличкого містечка, яке мало стародавню й драматичну історію, схвилювала юну поетку. І знову на папір лягають такі рядки:

*Ой високо сонце в яснім небі стало,
Гаряче проміння та й порозсіпало,
По хвилях блакитних пливе човен прудко.
От і берег видко! Прибули ми хутко.
Ой вже сонечко яснеє та стало на межі,
Освітло акерманські турецькї вежі.
Ходім же турецькїй замок оглядати,
Щоб і нащу славу, і лихо згадати, –
Згадать давно славу, козацьку волю,
І тяжку долю, турецьку неволю.
Тут колись гуляла доля і воля кривава;
Тяжко-важко доставалась та сумная слава!..
Сі круглі вежі й високі мурі –
Страшні та суворі, непевні, понурі,
І скрізь у тих мурях стрільниці-білиці,
При вежах тих сумні “темні темниці”.
В сих темницях колись наші та приймали горе,
Слали думки крилаті через синє море.
У темних темницях нема ні віконця,
Не видко в них світла, ні ясного сонця;
А світ такий красний, хорошиш, розкішний!
Під ясним промінням лиман такий пишаний.
Його хвиля край берега ясно так синіє,
А дедалі ледве-ледве, мов туман, леліє...
Глянуть на лиман той, - втішається око!
Колісь його хвилі вкривались широко
Тими байдаками, дежкими чайками,
Що плили на сей бік та за козаками:
Швидко рідних визволяти козаки летіли...
За мурами високими вороги тремтіли...
Славо, наша згубо! Славо, наша мати!
Тяжко зажуритись, як тебе згадати!
Кров'ю обкипіла вся наща давнина!
Кров'ю затопила долю Україна.
Ой лимане-лиманочку, хвиле каламутна!
Де поділась наша воля, наша слава смутна?
Чи на те ж козацтво гинуло в неволі,
Побивалось тяжко, шукаючи долі,
Чи на те лилися криваві ріки,
Щоб усе пропало й забулось навіки?
Та коли судилось лицарям загинуть,
То невже про них і гадку нащадки закинуть?..
Все мина!.. Від слави давньої давнини
Лиш zostались вежі та німі стіни!
Де ходили люті турки-яничари
Там пасуться мирні овечок отари...
Де полягла козацька голова думлива,
Виріс там будяк колючий та глуха кропива.
Виросла там квітка у темниці, в ямі,
Ми її зірвали, - нехай буде з нами.
Квітка тая, може, виросла з якого
Козацького серця, щирого, палкого?..
Чи гадав той козаченько, идучи на чужину,
Що вернеться з його серця квітка на Україну?..
Сумно тут усюди, так пусто, так глухо,
У цілому замку немає ні духа,
Коло брами тільки мінарет тоненький,
Там курінь приладив вівчар молоденький.
Та в курені-мінареті вівчаря немає, -
Он він з вежі високої на діл поглядає.
З високої вежі вівчарику видко,
Як котяться хвилі лиманові швидко,
А далі зникають у синьому морі...
Вівчарика погляд блукає в просторі.
Має він простор широкий для думок та гадок,
Що то він тепер гадає, лицарськїй нащадок?..*

Ця поезія з циклу “Подорож до моря”, стилізована під українську народну думу, є свідченням того, що 17-річна Леся – уже сформований поет, який володіє багатьма формами поетичного слова. А головне – дівчину глибоко схвилювала українська історія причорноморського краю, і вона створила високохудожню поезію.

Переповнена думками й образами повертається Леся з цієї подорожі. Сподіяючи море, вона не може не передати свій стан і почуття, викликані побаченням і почутим. Прекрасна пейзажна замальовка VIII розділу циклу „Подорож до моря” так і проситься на полотно:

*Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі темніє;
Прозора, глибока вода,
Немов оксамит, зеленіє.*

*На хвилях зелених тремтять
Червоні іскри блискучі
І ясним огнем миготять,
Мов блискавки з темної тучі.*

*А де корабель наш пробіг,
Дорога там довга й широка
Біліє, як мрамур, як сніг,
І ледве примітно для ока*

*Рожевіє пінний край;
То іскра заблิสне, то згасне...
Ось промінь останній!.. Прощай,
Веселе сонечко ясне!*

Цього разу лікування також було успішним, що дуже радувало Лесю і всю родину Косачів, з якою зв'язок тримався постійно – через листування. Лесині листи з Одеси оповідають не лише про ті процедури, які вона приймала (мати вимагає детального опису усього процесу лікування). Тут, на Хаджибейському лимані, вона інтенсивно творчо працює: перекладає вірші Г.Гайне, французьких поетів, власні вірші надсилає до збірника „Плеяда”, чернігівського збірника та „Зорі”, сповіщає батькам і родині про інші творчі задуми.

Леся детально відтворює одеський колорит, зокрема незвичайну спеку того літа 1889 року. „Тут спекота страшенна, по 30⁰ буває в 7 г. вечора! Доцні разу не йшов з того часу, як я тут... Ви не маєте поняття, яка тут страшенна спекота: в понеділок було 43⁰, я сама на термометрі бачила; так що я сміючись читала ваші скарги на спеку, – а чей же під каштанами не буває такої температури? Кажуть, що моряки, повернувшись з Африки і навіть з екватора, говорили, що там не так жарко, як тут, в Одесі. Тропіки переїхали на лиман!.. Всюди панують матроські костюми, віяла, зонтики, содова вода і морозене. Прикашки в магазинах стоять з пальмовими віяльцями. Я купила за 10 к. „спасення душі”, себто віяльце. Кажуть, у неділю перебувало в городських купальнях шість тисяч чоловік. Я з своїми ваннами в 29⁰ пропадаю”.

Але Лесина поетична душа бачить не лише це: „По вечорам, після страшно гарячих днів, на небі спалахують зірничі, немов ті блискавки; вчора я годин зо дві стояла і дивилася на їх...”

Один з випадків на дачі викликає у неї літературні асоціації і тривогу за молодших. Особливо за брата Миколку („Коха”), який любив бігати по росі босоніж. „З ваннів у парк ходжу рідко, – сповіщає вона додому, – не хочеться пектись скільки лишніх кроків, та й боюся я над усе тією дорогою ходити, бо бачила там гадюку чорну, велику, і от тепер „ой, боюся!”... отож я тепер уже й у тій альтаночці, на тому полукруглому поетичному камені опасаюсь розсідатись, – щоб часом Олегова доля не спостигла” (йдеться про легенду про вішого князя Олега, якого вкусила змія. – Т.А.). Нехай Кох пригадає картинку з Олегом в „Русских людях”. Дуже стережуся я тепер цієї погані, шур їй! Нехай там і Кох стережеться і не дуже то ноги росою вмиває”.

До неї часто приїздить Маргарита Комарова, і дівчата завжди знаходять цікаві теми для спілкування. Тоді ж вони на згадку сфотографувалися – Леся, Михайло і Маргарита Комарова. Це відома світлина, на якій дівчата сидять під деревом, прибрані по-українськи: у віночках, корсетках і вишиванках, з намистом на шії. На колінах у них вишиваний рушник (цей рушник згодом вони передадуть у Кієв, на могилу Кобзаря, і він зберігатиметься у меморіальному музеї Тараса Шевченка. – Т.А.). Михайло стоїть, тримаючи розгорнуту книжку в руках.

Коли ж Маргарита мусить покинути подругу, Леся пише матері: „От добре вам там жить, а мені... от і Маргарита хутко їде (може, завтра) в свою Кієвщину, тоді вже мені буде зле”.

Перебування в місті, яке стало їй близьким, завершувалося. Леся покидала Одесу, зміцніла, окрилена, і останнє прощання посилала морю:

*...За час, за годину
Тебе я покину,
Величесь море тасмне!
І знов мене прийме,
Огорне, обійме,
Щоденщина й лихо буденне.
І в рідному краю
Не раз спогадаю
Часини сі любі та милі!
Прощай, сине море,
Безкрас, просторе, –
Ви, гордії, вільні хвилі!*

Вона повертається у родинне гніздо, але на початку осені її думки вже знову про лікування в Одесі.

У Лесі було якесь лихе передчуття, і воно її не обмануло: „Збираюся потроху в Одесу, – пише вона з Колодяжного братові Михайлу в Київ. – Думаю, що до октября виїду. Не хочеться мені хочеться їхати, але таки поїду...”

12 жовтня 1889 року Леся знову в Одесі. Цього разу вона живе на вулиці Надеждинській, у доктора Вальтуха, який тримав ортопедичний заклад, у будинку № 6, у помешканні масажистки пані Гіпперт.

Леся сумлінно виконує всі приписи лікарів. Але не тільки лікування заповнює тут її буття. Коли випадає вільна часина, вона відвідує в Одесі свої улюблені місця.

З дитинства обдарована музикальним слухом і чуттям до мов, вона заходить у храми різних віросповідань;... були в грецькій церкві, вірменській, в католицькому костелі – кілька разів, щоб послухати гру на органі (Леся дуже любила її), і казання різними мовами (італійською, – з такою мімікою, жестами, виразом, неначе не на амвоні, а на сцені, – французькою, польською), – згадувала сестра Лесі Ольга Косач-Кривинюк, – в жидівській синагозі, де тоді співав славетний „кантор”, якого запрошували до опери, даючи великі гроші, але він не зрадив свого Бога і співав йому (правда, теж за порядні гроші), справді надзвичайно хорошим голосом, тільки неначе не людським, а як флейта чи якась чарівна сопілка – чистим і високим таким, що аж моторошно було слухати, знаючи, що то людина, та ще чоловік, співає”.

Леся починає брати уроки англійської мови. Інтенсивно працює, перекладає твори В.Гюго, пише братові Михайлові, аби попросив свого одеського приятеля, студента університету Неона Галіського провести її на Ланжерон – вона „хоче подивитися на море, але сама боїться їхати, бо там у цю пору пуста”.

У третій приїзд Лесі до Одеси медики вдаються до методики витягання хворої кістки й серії масажів. І ці процедури виявилися для неї мало не фатальними.

З історії хвороби Лесі Українки: «Після курсу масажу в Ортопедичному закладі доктора І.А. Вальтуха в Одесі восени 1889 року знову виникло загострення хвороби».

В одному з листів до брата Михайла Леся писала: „Сюди в Одесу я приїхала на лихо, бо не тільки масаж не поміг, але, здається, пропало й те, що я загоювала собі лиманом, Косівчиною, пов'язками (йдеться про поїздку перед Одесою до народної цілительки на Сумщину. – Т.А.) і всім лихом і бідою. Я недавно встала з ліжка, а то днів 5 лежала. Тепер мені ліпше, і я знов можу ходити сама з палкою, а то вже було так, що мене водили, мало не носили. Після тижня масажної курації нога моя розстроюдилась так, що й ступити було годі. Тоді я покинула його. Першу ніч я провела тоді, як тінь у Дантовому пеклі, з плачем і скрежетом зубовим. На другу ніч затялась, не плакала і цілу ніч писала в ліжку, почала невеличку поему і, здається, по їй не видно, як мені приходилось тісно при писанні”...

Так юна Леся знаходить спосіб боротьби з недугою – творчу працю. Ще не один раз вона рятуватиметься і від фізичного, й душевного болю у такий спосіб. А надто тоді, коли поїде у Мінськ до вмираючого свого кюханя – Сергія Мержинського, який конав від сухот. Тоді, сидячи біля нього, щоб не збожеволіти від усвідомлення невідторжної втрати, в одну ніч вона напише поему „Одержима”.

Підруга Лесі не залишає її в біді: „Через два дні приїхала Маргарита, - пише Леся, - і забрала мене до себе. За се я їй дуже вдячна...”.

Лесі дуже зле, і настрашені Комарови дають їй батькам термінову телеграму. негайно приїздить Ольга Петрівна, застає доньку в дуже тяжкому стані. Намагається з'ясувати причини погіршення її стану в лікарів, але то – марна праця. Стурбована мати везе доньку в родинне гніздо, у Колодяжне. Ще не раз згадає Леся те лікування восени 1899 р. Та попри все Одеса у її пам'яті буде більше пов'язуватися з кращим, що її в неї тут було, а найперше – з дружною родинною Комарових, з найближчою подругою – Маргаритою.

Леся часто називала свою подругу Гретхен, як героїню її улюбленого „Фауста” Гете. Їхня дружба тривала до кінця днів Лесі. На її могилу Маргарита Комарова і покладе вінок з надписом „від Гретхен”...

1891 року Леся знову в наших краях, цього разу на лимані біля с. Шабо нинішньої Білгород-Дністровщини. Шабо, як відомо, славиться своїми виноградниками. І лікарі рекомендують Лесі спосіб лікування виноградом і продуктами виноробства.

До слова, у згаданій книжці Г.Д.Зленка опубліковані не лише нариси про М.Ф.Комарова, його дружину Любов Болеславівну та дітей Маргариту, Любов, Галину, Віру й Богдана, а й про перебування Лесі Українки 1891 року в с. Шабо („Схиляючись над Біблією у Шабо...”), де вона намагалася „зачерпнути сил із тамтешніх виноградних плантацій”.

6 вересня Леся пише звітки до батька листа: „Тепер я думаю виїхати звідси 8-го (післязавтра), і побуду тижнів зо два в Одесі, і там, якщо вже не можна в морі купатись, то буду брати морські ванни раз на день, думаю, що то буде добре для ноги, бо морське купання, я завважила, завжди для неї було добре, а тут, що я не купалась тижнів два останніх, то вона мало поправилась...”

Певно, якийсь позитивний ефект від такого лікування все ж був: „Я таки думаю, що вдома я б довше поправлялася ніж тут, у Шабі, – пише вона Петрові Антоновичу. – Тут я надалі не застаюсь, бо вже воно не тільки що не жарко, а навіть інший раз і зовсім холодно. Та й дощі перепадають. Винограду я вже досить їла, та й ще їстиму в Одесі, а купатись тут, як я вже писала, не можу. Врешті в Одесі я, може, більше тижня й не пробуду, тож близько 15-го, може, й додому приїду...”

І до кінця своїх днів, чверть віку поспіль, Леся приїздитиме до міста на Чорному морі, завжди зупиняючись у Комарових, бо через Одесу проляжуть морські шляхи, якими простувала вона на лікування то на європейські курорти і лікувальні заклади, то в далекий Єгипет, то на Кримське узбережжя Чорного моря, то на Кавказ...

...Сто двадцять років тому до Одеси вперше приїхала 17-літня юна Леся і, побувавши тут, оспівала наше місто, створивши поетичний шедевр – цикл „Подорож до моря”, який складається з дев’яти розділів, V-IX з яких – про Одесу й наш приморський край. Цей славетний цикл, написаний юною Лесею, але створений уже зрілим майстром, має свого адресата: „Посвята сім’ї Михайла Ф. Комарова”.

У пошанівок видатній діячці світової культури в Одесі на вулиці Жуковського, 27 (таку назву має тепер вулиця, де мешкали Комарови), встановлено меморіальну дошку, яка засвідчує перебування Лесі в Одесі, а кілька років тому там же встановлено й меморіальну дошку видатному одеситові Михайлу Федоровичу Комарову. Її іменем названо одну з вулиць Одеси в Суворівському районі, один із палаців культури (який, на жаль, вже втрачає своє призначення культурологічного центру нашого міста) носить також ім’я Лесі Українки.

На превеликий жаль, немає в Одесі жодного достойного пам’ятника Лесі Українці, хоча інших пам’ятників і пам’ятничків більш ніж доста. Є пам’ятники поетесі і в Ялті, де вона лікувалася, і в грузинському Сурамі, де вона відійшла за межу 1 серпня 1913-го, і в багатьох містах не лише України. Думаю, що настала пора, щоб і влада, і громадськість Одеси потурбувалися про встановлення у центрі міста пам’ятника Лесі, гідно ушанувавши видатну доньку нашого народу, яка носила таке горде й величне ім’я – Леся Українка й оспівала Одесу в „Подорожі до моря”, увівши наше місто у світову поетичну скарбницю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. – НВТ Академічний експрес. Львів, 1999. – 270 с.
2. *Зленко Г.* Пошук для прийдешнього: Вибрані розповіді літературного слідопита. – Одеса: Астропринт, 2004. – 276 с.
3. *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – 928 с.
4. *Леся Українка і сучасність.* До 130-річчя від дня народження Лесі Українки. Зб. наукових праць. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. – 444 с.
5. *Спогади про Лесею Українку.* – К.: Дніпро, 1971. – 483 с.
6. *Українка Леся.* Досвітні огні. Поезії. – К.: Дніпро, 1977. – 111 с.

Подано до редакції 09.09.08

РЕЗЮМЕ

У статті досліджується один з маловідомих фактів життя і творчості Лесі Українки – її перебування 1888 та 1889 року на теренах Одещини у зв’язку з лікуванням у медичних закладах міста, а також зв’язки Лесі з родиною Комарових, якій присвячено цикл поезій „Подорож до моря”.

SUMMARY

The article reveals a little known fact from the life and creative work of Lesya Ukrainka – her visit to Odessa region in 1888 and 1889 because of being treated at city’s medical institutions. The author shows her connection with the Komarovs, the latter being dedicated a series of poems titled “Trip to the sea”.